

Олександр Оглоблин

Хмельниччина й залізорудна промисловість Правобережної України

Стан української промисловости ¹⁾ підчас Хмельниччини і вплив визвольної війни 1648—1657 рр. на дальший розвиток промислового життя України ще майже недосліджений; навіть не зібрано й не усистематизовано відповідних — загалом доволі численних — матеріялів. Ясна річ, це утруднює й вивчення спеціального питання про вплив Хмельниччини на залізорудну промисловість Правобережної України, тим більше, що саме для цього питання документальні матеріяли дуже фрагментарні. Деталі й окремі важливі моменти ще залишаються неясними. Але загальна картина досить ясна.

Насамперед Хмельниччина затримала, або й зовсім унеможливила реалізацію низки шляхетських підприємств у царині рудництва. Умови визвольної війни передусім відбилися на стані шляхетського землеволодіння й господарства. Годі й думати було шляхті про заведення нових рудень. Відомий шляхетський ділок, Прокіп Верещака, скаржився, щовін «начинє все, до рудни належачое, справил был и до Романового Мосту запровадил, которое также забрали, за што все шацует шкоды, веспол з деревом и с теслями на будованє рудни на осени, на семсот золотых полских». Забрали, правда, не повстанці, а києвопечерські ченці ²⁾. Але мрії Верещаки про власну рудню так і залишилися тільки мріями. Звичайно, цей приклад, випадково збережений нам одним документом, був не одинокий.

Але незрівняно більше значення мало те, що низку рудень спустошено, або й зовсім зруйновано. Насамперед, це відбилося на готовій продукції рудень: залізо потрібне було обом воюючим сторонам. У листопаді 1649 р., «підчас есче не успокоєня

¹⁾ Ця розвідка являє собою окремий розділ нашої монографії «Історія металургії Правобережної України XVI—XIX ст.». (Зладжено до друку).

²⁾ «Архивъ Юго-Западной Россіи» — (АЮЗР), ч. III, том IV, ст. 405.

бурды и сваволи козацкої», козаки («люди люзные, свавольные козаки») з полку Овруцького, числом понад 50, забрали на рудні Скороденській 80 возів заліза ¹⁾. Гірше було на сусідній Медвіденській рудні, де загін польського війська на початку 1650 р. не тільки забрав 12 возів заліза та багато різного збіжжя (хліба готового, борошна житного, круп гречаних), але спустошив рудню, яка «*rewakowac' zatym musі*» ²⁾. В 1650 р. ченці і піддани Києво-Софійського катедрального монастиря на руднях коло с. Старович (р. Жерев, доплив Тетерева) «железа готового ... возов 600, воз по 6 золотих коштуючого, взяли», а також «начиния руденское — молотки, наковальня, клеца ... на золотих 500 коштуючое» забрали й «рудни обедві в нивеч сиустошили» ³⁾. Були й більші руйнації. Зокрема, були «спустошені й силюндровані» — с. Рудня (Лишленського), с. Рудня (в Чорнобильському ключі Сапіги), с. Рудня (Рудня Селецька ⁴⁾), тощо. Мабуть, саме в той час зникла ще ціла низка рудень ⁵⁾.

Взагалі, в цей час чимало маєтків, із руднями в складі деяких з них, переходять, нерідко за допомогою українського уряду, до інших власників ⁶⁾. Так, Частина Бородянського ключа, де були рудні (сс. Загальці, Пісківка й Дружня), потрапила в заставу до генерального писаря Івана Виговського ⁷⁾.

Але особливо великий інтерес до рудництва під той час виявили монастирі. Шляхом безпосередніх займань або угод з власниками, чи державцями, що в тих скрутних умовах були досить поступливі, монастирі, зокрема київські, оволоділи низкою рудень. Печерські ченці, як уже було згадано, забрали рудницьке начиння, придбане Верещакою для нової рудні ⁸⁾. Мабуть привласнили їх собі софійські ченці, що брали участь у спустошенні рудень на р. Жереви. ⁹⁾ Іншими методами діяли Межигірські ченці. В 1651 р. Ганна Гулевичівна Лозчина-Козинська,

1) Київський Центральний Архів Стародавніх Актів — «КЦАСА», акт. кн. 19, арк. 6 зв. — 7.

2) КЦАСА, акт. кн. 19, арк. 130 зв. — 132.

3) КЦАСА, акт. кн. 19, арк. 153. Див. АЮЗР, III, IV, 435—436.

4) Там же, 711—713. Див. КЦАСА, акт. кн. 19, арк. 299 зв. (Рудня Лишленського); КЦАСА, акт. кн. 19, арк. 315—315 зв. (с. Рудня, очевидно, рудня Вересня — Сапіги); АЮЗР, III, IV, 388—392. (с. Рудня-Сельце).

5) Приміром, рудня Кішииська, про яку документ 1652 р. пише: «*na gruncie pustym, gdzie przed tym rudnia Kiszyn'ska bywala*» (КЦАСА, акт. кн. 20, арк. 351—352). Підкреслення скрізь наше. Див. КЦАСА, акт. кн. 19, арк. 566—567 зв. (1650 р. — Рудня Залавська). Невідомо, якого походження звістка Колчаківського («*Wiadomosci o fabrykach i re.kodzielach w Polsce*») про знищення підчас визвольної війни «18 Kuznic» Конєцпольського на р. Тетереви.

6) Див. КЦАСА, акт. кн. 20, арк. 59—61, 194.

7) АЮЗР, VIII, II, 122.

8) АЮЗР, III, IV, 405.

9) Там же 435—436. Принаймні, рудня Жеревська згодом (у XVIII ст.) перебувала у володінні Київської (уніятської) митрополії. Києво-Софійський монастир заволодів також маєтком Тиша-Биковських над. р. Осечанкою, коло Горбилева (КЦАСА, акт. кн. 20, арк. 23).

підчасина Київська, віддала в заставу за 2 тисячі золотих польських Києво-Межигірському монастиреві «вотчину... вічно наслідную... слободку, названную Красную Луку, иначей прозиваемую Пиков, над річкою Талью состоящую... з подаными, ныне тамо няходящимися и послі осідать имеючими, з их должностями, податями... з двома руднями, єдною там же на річки Тале іміющоюся, а другою невдалеце ниже на той же річки Тале, прозиваемою Гремовскою з рудниками, там жиючими... з свободным іманіем руди, особливо в грунтах... Феневских, Общителских и Лавриновских, где толко іх милостем (ченцям. — О. О.) поноровится, с женьем уголля, з свободною починкою плотин, до тих руден надлежащих, теми ж поддаными... Феневскими, Общителскими и Лавриновскими, которые за приказом велебных отцев межигорских все для помяненной починки выйти должны»¹⁾. Межигірські ченці ще довго (очевидно, до 1683 р.) володіли «Ивановскими руднями»²⁾.

Але взагалі рудницька промисловість (як і інші галузі промисловости) не загинула підчас Хмельниччини. Крім зруйнованих (або спустошених) рудень, решта, очевидно, продовжувала працювати і в 1649 р., і в 1650 р., і мабуть, пізніше. З наведених вище матеріалів видно, що рудні Скороденська і Медвіденська працювали і 1649 р. (а друга і в 1650 р.), так само, мабуть, працювали в 1650–1651 рр. й рудні на р. Талі, заставлені Ганною Лозчиною-Козинською Межигірському монастиреві. Зокрема, одна з них — «рудня Гремовская тепер (початок 1651 р.—О.О.), в аренду... пущена»³⁾. Працювали, очевидно, й рудні Житомирського староства. Так було, звичайно, і в інших місцях. Попит на місцеве залізо, в умовах військового часу й обмеження (або й цілковитого припинення) довозу закордонного заліза, повинен був чимало збільшитися. З цього погляду цікаве, будь-що-будь, оповідання венеціанця А. Віміні (його дані стосуються

1) А. Андреевский, Исторические материалы изъ архива Киевскаго Губернскаго Правлѣнія, в. IX, ст. 80–86. Див. «Кіевская Старина», 1885, VII, 500; VIII 734.

2) АЮЗР, VII, I, 512; Курдюмов, Описание актовъ, хранящихся въ архивѣ Археографической Комиссіи («Лѣтопись, занятій Археографической Комиссіи, в. XVII—СПБ, 1907), ст. 13 (1659 р.), 15 (1676 р., 1683 р.); див. там же 46–47, 50. Див. «Обозрѣніе Кіева въ отношеніи къ древностямъ» (вид.Фундуллею — К., 1847), ст. 84. Свої права на ці рудні Межигірський монастир застерігав і пізніше) див. універсал гетьмана І. Мазени від 9/II 1688 р.).

А в тім, у XVIII ст. Київська митрополія згадувала про свої «втрати» «per revolutiones hostiles, kozackich i tatarskich inkursyi» (1753—КЦАСА, збірка Археографічної Комісії, ч. 554). В 1782 р. Київський греко-католицький митрополит Ясон Смогоржевський писав: «Metropolis Kijowska... nie tylko... przez rewolucyя (Хмельниччина. — О. О.) utracila, ale wiec,cey, bo przez lat dwadziescia, gdy Kijow byt w zawojowaniu, y czerecy rezydencyя, swoia, maia, cy w Kijowie do dobr wlasnych nie wypuszczani byli, dobra bez panów y rządu zostawaly; na ten czas ile kto chcial naodrywal dobr y gruntow cerkiewnych...» (КЦАСА, збірка Археогр. Ком. № 559).

3) Андреевский, op. cit., IX, с. 81.

до 1650 р.) про те, що холодну зброю, захоплену у поляків, козаки вживали для насталування сокир, а пістолетні дула пішли на виготовлення різних залізних частин для возів (підосків¹⁾).

Проте, загальні умови того часу були несприятливі для рудництва. Найголовніше було, звичайно, те, що визвольна війна на деякий час знищила підданську працю селянства і розпоширила рудницьку челядь по різних загонах повсталого козацтва й селянства. З другого боку, військові дії й перебування татарського війська в Україні не могли не відбитися від'ємно на залізорудній промисловості. Саме тоді, очевидно, зникло чимало рудень, які існували в першій половині XVII ст., й утворилися ті «руднища», що їх чимало було на Правобережній Україні в кінці XVII—XVIII ст.

Ось реєстр цих рудень:

Рудня «пуста» «Нижча Базарська» на рч. Звіздаль (Овруцького повіту) (1683 р. — КЦАСА, акт. кн. 3211, арк. 98 зв.—99).

«Grunta Norzynskie... nad rzeka Moszczenica, leza ce, gdzie przed tym rudnia Norzynska bywala» (1691 р. — КЦАСА, акт. кн. 5, арк. 192). Між іншим, рудня Норинська згадується ще в 1683 р. (АЮЗР, VII, I, 503. Див. КЦАСА, акт. кн. 3211, арк. 747 зв.).

Рудня «пуста» на рч. Осонні, бл. м. Христинівки (1699 р.—КЦАСА, акт. кн. 3219, арк. 182, 193—194).

Рудню Медвіденську збудовано було в 1704 р. на «starym zajmieszcu» (АЮЗР, VI, II, 15), себто на руднищу старої рудні Медвіденської, яка, як ми бачили, працювала в 1650—1651 рр.

«Na gruncie u rudniskiu starym do... wsi Krasnowloki» (1709 р. — КЦАСА, акт. кн. 27, арк. 160 зв.).

«Grobła Piekoglowa, na ktorey rudnia ante byla» в Макарівському ключі (1714 р. — КЦАСА, акт. кн. 211, арк. 126, 126 зв.).

«Руднище», «руднища» коло с. Недашків (1717—18 р. — КЦАСА, акт. кн. 213, арк. 205, 256 зв., 276 зв. 303, 363 зв., 426 зв.).

«Руднисько пусте» на рч. Ірші, бл. Чопович (1723 р. — КЦАСА, акт. кн. 37, арк. 575; 1735 р. — КЦАСА, акт. кн. 46, арк. 360, 360 зв.).

«Руднища» коло м. Городища, Малина тощо (1727 р. — КЦАСА, акт. кн. 40, арк. 133, 139, 142).

С. с. Яцкевичі, Малці, «де рудня бувала» (1727 р. — КЦАСА, акт. кн. 40, арк. 118).

«Рудні з їх руднищами пустими» біля с. Боровки (Овруцького п.) (1728 р. — КЦАСА, акт. кн. 315, арк. 516—516 зв.).

«Рудні з їх руднищами пустими» бл. с. Скородного (1728 р. — КЦАСА, акт. кн. 41, арк. 200 зв., 205 зв.).

«Рудниська» б. с. Виступович (1729 р. — КЦАСА, акт. кн. 51, арк. 1751 зв.).

«Руднища» коло м. Горностайполя (1734 р. — КЦАСА, акт. кн. 46, арк. 115).

«Руднища» в Демидовському ключі, коло Демидова, Литвинівки тощо (1734 р. — КЦАСА, акт. кн. 46, арк. 94).

«Руднища» коло с. Кичкирів, біля м. Коростишева (1735 р. — КЦАСА, акт. кн. 46, арк. 411).

¹⁾ «Кіевская Старина», 1900, I, ст. 71. Хоч про рудництво Віміна не згадує там же (69) і взагалі зазначає, що залізних речей у козаків було мало (там же 68—69), але це цілком зрозуміло: Віміна міг краще ознайомитись з південною частиною Правобережжя, де залізорудної промисловості майже зовсім не було.

«Руднища» коло с. Селець, Житомирського повіту (1735 р. — КЦАСА, акт. кн. 46, арк. 413).

«Руднища» коло с. Войташівки, біля Коростишева (1740 р. — КЦАСА, акт. кн. 51, арк. 151—151 зв.).

«Руднища» коло Веприна, Макалевич і Вирви (1740 р. — КЦАСА, збірка Археографічної Комісії, ч. 603).

«Siedlisko Dewoszyna, na którym quondam rudnia bywała, do Klin'ca ab antiquo nalez'a,ca» (1744 р. — КЦАСА, акт. кн. 3242, арк. 330 зв.).

«Руднища» коло сс. Раковщини, Мал. Хайчи, Татаринів (1752 р. — КЦАСА, акт. кн. 3246, арк. 133—134).

«Руднища» коло с. Білошиці, Житомир. пов. (1752 р. — КЦАСА, акт. кн. 1246, арк. 11 зв.—12).

«Руднища» коло сс. Бовсунів і Ковшилівки (1753 р. — КЦАСА, акт. кн. 3246, арк. 349—350).

«Руднища» коло м. Олевська й с. Білокорівців (1753 р. — КЦАСА, акт. кн. 3246, арк. 371 зв.—372).

«Руднища» коло сс. Ст. і Нов. В'язівки, Лицян, Високого, Валавська тощо (1753 р. — КЦАСА, акт. кн. 3246, арк. 503—504).

«Руднища» коло с. Меленів (1753 р. — КЦАСА, акт. кн. 3246, арк. 342 зв.—343).

«Руднища» коло с. Годотемлі (1754 р. — КЦАСА, акт. кн. 3249, арк. 101 зв.—102, 104 зв.—105).

«Руднища» коло с. Суцян (1754 р. — КЦАСА, акт. кн. 3249, арк. 188 зв.—190).

«Na starym rudniku» (колишня рудня Зарудська) (середина XVIII ст. — КЦАСА, збірка Археографічної Комісії).

Згадка документу 1697 р. про в роц и щ а «Рудню» й «Ковадло» бл. с. Павловичів (КЦАСА, акт. кн. 3219, арк. 199—200, 470 зв.—472), мабуть, вказує на те, що рудня Павловицька, що була тут у першій половині XVII ст. (1640 р. — КЦАСА, акт. кн. 15), на цей час уже не існувала.

Наведений реєстр рудниць далеко невичерпливий. В актах і документах першої половини й середини XVIII ст. не кажучи вже про другу половину його) згадується ще чимало рудниць, як іменних, так особливо в переліку *attinentia* того, чи іншого маєтку. Крім того, чимало з них взагалі не потрапило до існуючих тепер актових книг та документів.

Ми не знаємо, коли і як саме загинули відповідні рудні. Звичайно, не всі вони існували до 1648 р. Але частина з них, безперечно, були сучасниками, свідками, а можливо, й учасниками та «жертвами» Хмельниччини.

Ми покищо не знаємо документальних фактів участі рудницького робітництва у війні 1648—1657 рр. Проте, немає жадного сумніву, що рудницька челядь брала в ній найактивнішу участь. Якщо Самовидець у своїй відомій звістці про те, що «туга великая людем всякого стану значним била и наруганія от посполитих людеи, а найбільше от гултяйства, то есть от броварников, вынников, могильников, будников»¹⁾, не згадує серед цих промислових робітників (так само як і про гутників), то це, безперечно, лише тому, що він описував події на Лівобережній Україні, де рудні на той час були ще дуже рідкі. На Правобережжі, де зосереджена була тоді залізорудна промисло-

¹⁾ «Літопись Самовидця», Київ, 1878, ст. 13.

вість, було, звичайно, інакше. Мабуть, деякі рудники — орендарі також преднувались до повсталого козацтва та селянства ¹⁾).

II.

Спустошення й руйнація рудень, розгін, а іноді й убивство рудників, безпосередня участь рудництва у визвольній війні тощо — не могли не відбитися на нормальній праці правобережно-українського рудника. Між тим, нові умови політичного та господарського життя ставили нові вимоги до цієї галузі промисловости. Попит на залізо, безперечно, зростає. Це позначилося також на цінах на залізо. Коли в середині 1640-х років віз заліза коштував 6 зл. п., то в 1650 році ціна його збільшилася до 8 зл. п. ²⁾). На нестачу заліза вказує також наведена вище звістка Віміні. Немає сумніву, що на той час гостро — і чимраз далі гостріше — стояло питання про виробництво зброї.

Проблема металю для виробництва зброї гостро повстала перед українським урядом, зокрема наприкінці 1650-их років. Можливо, що він і раніше ставив це питання. Але вперше задокументовано його в 1659 р., коли після укладення Гадяцької угоди 1658 року гетьман Іван Виговський добивався на Варшавському соймі у квітні 1659 р., щоб «*oboznemu W. X. Ruskiego y Woyska Zaporozkiego Kwarta starostwa Zytomirskiego z gissernia, ma nalezec; a post decessum moderni possessoris, Starostwo Zytomirskie z administratia, salis po wszystkiey Ukrainie w dobrach Rpltej nalezec' ma temu z do armaty woynkowej*».

Це домагання не було задоволене соймом ³⁾. Питання знову поставлено було в тому ж 1659 р., але вже гетьманом Юрієм Хмельницьким перед московським урядом. «О старостві Житомирском битъ челом послы наши иміють — сказано било в інструкції українським послам до Москви А. Одинцю «с товарищи», — чтоб на армату войсковую со всіми доходы, к нему издавна належащими, надано и привилієм подтверждено было». Це мотивовано було тим, «что там рудні» ⁴⁾ обрета-

¹⁾ Цікавий, хоч не зовсім ясний щодо участі рудника, один епізод 1648 р. Піддані шляхтича Хмелецького з села Поташні втекли до містечка (й слободи) Осницька. Коли Хмелецький приїхав вертати їх назад, осницькі селяни відмовили видати їх, побили самого Хмелецького й спочатку хотіли втопити його в річці Льві, а потім укинули в комору рудника «Кіреска» (КЦАСА, акт. кн. 3026, арк. 375–376 зв.) Це, очевидно рудник рудні Старики.

²⁾ КЦАСА, акт. кн. 19, арк. 131 зв.

³⁾ Памятники, изданные Временной Комиссией для разбора древних актов — «ПКК», III (вид. II), ст. 338.

⁴⁾ У друкованому тексті «Актов Южной и Западной России» — «АЮ и ЗР» (т. V, ст. 6) — очевидна помилка: «для того что там рудь не обретаютца». Це цілком суперечило б основному мотиву домагання українського уряду. В іншому місці якраз указується, що староство Житомирське потрібне для «арматя», «для того, что в Житомирі есть рудни» (тамже ст. 8). В оригіналі, мабуть, було написано «рудне» (а не «рудь не»). Сліди друкарської помилки видно й у самому контексті АЮиЗР.

ютца, из которых ядра и желізо и всякие надобья к наряду доходили». Надане раніш на «армату» військову Корсунське староство, очевидно, не мало залізорудного виробництва (принаймні, в достатньому масштабі). Пояснюючи свої домагання підчас переговорів у Москві, «посланцы говорили, чтоб де царское величество пожалува на армату и староство Житомирское, для того что в Житомирі есть рудни, а одной де Корсуни на армате быть тяжко, и прежде сего на армату сбирали по містом, а не в одном Корсуни»¹⁾.

Важко сказати, чи справді інтереси «армати» відігравали тут вирішальну роль. Адже ж український уряд не міг не знати, що правобережно-українське рудництво тоді не могло забезпечити важливі потреби Генеральної артилерії. Можливо, що під тим претекстом старшина просто прагнула прибрати до своїх рук багате староство. Але цілком можливо, що український уряд, дійсно, мав на меті забезпечити собі власне постачання металю для військових потреб. Втративши зв'язок з закордонним ринком металів, Україна, й насамперед військові інтереси уряду — неминуче мусіли стати в залежність від російського металю, зокрема з тульських заводів. Уникаючи цього, український уряд міг думати про створення власної залізорудної бази, й треба визнати, що Житомирське староство якнайбільш пасувало до цього як своїми залізорудними покладами²⁾, так, головне, вже існуючими підприємствами. Неясно тільки, чи український уряд мав на увазі лише житомирські старостинські рудні (на той час, здається, дві рудні³⁾) чи взагалі всі рудні на території староства, отже й відомі рудні Троянівського й Шумського маєтків, а може й ще якісь, невідомі нам, підприємства. Але справа закінчилася нічим. Наступні військово-політичні події знищили ці проєкти, й український уряд змушений був шукати собі інших джерел постачання металю.

Одним з наслідків того було поширення (зумовлене взагалі новими політичними та економічними обставинами життя України, починаючи з середини XVII ст.) залізорудної промисловости на Лівобережній Україні, особливо на території Гетьманщини. Тут, у другій половині XVII ст., з'являється низка нових рудень, заведених рудниками в старшинських маєтках і

1) АЮЗР, V, 6—8.

2) Ще в 1789 р. люстрація Житомирського староства відзначала, що «na gróńcie starostwa Zytomierskiego ruda zelazna górna znayduje sie, w obfitosci dostarczaia, ceu na rudnie y zelaza z niey mierney dobroci wychodza.» (АЮЗР, VII, III, 551).

3) В середині XVII ст. до Житомирського староства, очевидно, належало не менше двох рудень. На це вказує й назва одної з них («Стара Рудня»). Але яка була друга — чи «Нова Рудня» (на рч. Каменці), чи рудня Барашівка («Rudnia dawna na teyze rzece Les'nej zabudowana, od wsi rudnia, Baraszówka, nazywajaca sie.» за словами люстрації 1789 р. АЮЗР, VII, III, 549), чи рудня Станишівка, — сказати важко.

самими державцями (з шляхти та козацької старшини), а також монастирями ¹⁾. Деякі з цих рудень; а також скарбові рудні спеціально обслуговували потреби українського уряду, зокрема його ж артилерії ²⁾. Виплавка заліза провадиться також на Слобожанщині ³⁾.

Але сировинна база лівобережного рудництва була надто вузька, а головне - якість місцевого заліза не могла задовольнити важливі потреби. Тим-то український уряд в XVII—XVIII ст. змушений був довозити у чималій кількості залізо й залізні вироби (особливо військові — гармати, ядра, іншу зброю тощо) з Росії, зокрема з тульських заводів ⁴⁾ потрапляючи в цьому

1) Історія металургії Лівобережної України, особливо XVII ст., ще дуже мало розроблена. Відома з деяких попередніх оголошень в літературі й з наукових доповідей автора — робота П. К. Федоренка про «Рудні Чернігівщини XVII—XVIII ст.», здається, не була опублікована (Див. «Записки Чернігівського Наукового Товариства», т. I — Черн., 1931, — ст. 40–41; П. Федоренко, Кописні копальні Чернігівщини — «Архів Радянської України», 1932, I—II, ст. 153–156.) Нам невідомі наслідки робіт «Западного Областного Бюро Краєвєдения» в галузі «древних рудних разработок Северной Черниговщины» (див. «Советское Краеведение», 1936, I, ст. III). Отже, поки що доводиться назвати лише стару статтю П. Єфименка «Рудни в Северщине (Экономические замѣтки о старинѣ и материалы)», I. («Кіевская Старина», 1888, IV, 52–63).

2) «Кіевская Старина», 1888, IV, ст. 54, 55, 60–62.

3) Д. И. Багалей, Матеріали для історії колонізації и быта степной окраины Московскаго государства (Харків, 1886), ст. 37; його ж, Історія Слобідської України (Харків, 1918), ст. 196 (на рч. Боромлі, 1666 р.).

4) Відповідний документальний матеріал в «Дополнениях к Актам Историческим», «Актах Южной и Западной России», (т. XII, ст. 563 — 564) тощо. Див. Б. Курц, Сочинение Кильбургера о русской торговле в царствование Алексея Михайловича (К., 1915, ст. 461–462). А втім, у середині XVII ст. стан російської металургії був досить важкий. Швецький резидент у Москві Померенінг повідомляв свій уряд у січні 1649 р., що «Тульські і вятські гірничі заводи... здебільшого спустошені». В зв'язку з тим, Швеція сподівалася на те, що «Тульський та інші російські заводи неспроможні будуть перешкоджати гірничим заводам... Швеції.» а тим самим шведська металургія могла б відновити своє становище на російському металевому ринку. К. Якубов в, Росія и Швеція в I половині XVII в. Сб. мат. — М., 1897, ст. 429. Див. «Чтения Московскаго общества истории и древностей российских», 1915, II, ст. 51–52; Курц, op. cit., 455–456). Сподіванки ці, проте, не здійснилися (див. «Чт. Моск. Общ. ист. и древн.», 1915, II, 122), і протягом другої половини XVII ст. в Московщині з'являється ряд нових металургійних заводів (див. Д. Кашинцев, Металлические заводы России XVII вв. — «История пролетариата СССР», 1934, № 2, ст. 237–267).

Цікава також спроба заведення скарбових рудень (Рокитенської й Ульяновської) в Смоленському повіті в 1670-их роках, головне, в інтересах поставання металю для виробництва зброї. На цих заводах працювали білоруські рудники. Спроба закінчилася невдало, бо місцеве залізо виявилось непридатним для «пушечного дела» (А. Сперанский, Казенные железные рудни в Смоленском уезде во второй половине XVII в. — «Историк—Марксист», 1935, I, 60–81).

Можливо, що інтереси українського металевого ринку відіграли деяку роль у зносинах українського уряду зі Швецією в середині XVII століття. З другого боку, шведський уряд цікавився Україною як ринком збуту для шведської металургії. В одному зі шведських проектів договору з Україною (приблизно 1656 року) було зазначено, що «місця ті, які Й. Кор. Вел. (Ко-

відношенні в чимраз більшу економічну й політичну залежність від російської залізної промисловости й московського уряду.

III.

Одним з інтересних наслідків політичних подій середини XVII ст. було переселення багатьох правобережно-українських (а також білоруських) рудників до Лівобережної України й до Росії. Справді, в середині XVII ст. зустрічаємо на залізних заводах Московщини «рудников-поляков». Незалежно від етнічного походження (серед них, звичайно, крім білорусів та литовців, могли бути спражні поляки, яких чимало було в XVII ст. серед рудників і на Правобережній, і навіть на Лівобережній Україні), більшість їх, очевидно, так чи інакше зв'язана була з Україною, зокрема з Правобережжям¹⁾.

роль шведський) хоче для себе при р. Дніпрі, лежать при р. Тетереві від її початку до устя з прилеглою територією на 12 миль по обох сторонах» (цитуємо за М. Грушевським, Історія України-Руси. т. IX, II половина, К., 1931, ст. 1291). А саме в цьому районі зосереджено головну частину тогочасної української металургії.

¹⁾ Терміни «поляк», «польский» вживаються в Росії не тільки в етнічному, але й у державно-політичному значенні. Ось, нпр. з павловських рудників (чи «угольщикова») в 1652 р. «отпущен поляк Ондруша Горба в Трупецк, к матери своей» («Хозяйство крупного феодала-крепостника XVII в.», ч. I — Ленінград, 1933, ст. 61). Очевидно, це був українець, або походив з Трубчевська (до 1646 р. Трубчевськ входив до складу Польського-Литовської держави), або переселився туди з України. Оскільки рудництво тоді було розвинено на Лівобережній Україні, Горба міг бути вихідцем з Правобережної України.

Дуже цікаві ймення цих рудників — «поляків». Серед них знаходимо, крім «Ондруши Горбы» — «Остафья Сущевского», «Мартына Башинского», «Якова Сопочкого», «Мартына Пенек», «Троха», «Гребневу (жену)», «Михайла, Остахова брата» тощо (див. «Хозяйство крупного феодала — крепостника XVII в.», I, ст. 61, 72—73, 81—82 там же, ч. II. (М—Л., 1936), ст. 172): Б. Железнов, Указатель мастеровъ, русскихъ и иноземцевъ, горнаго, металлическаго и оружейнаго дѣла и связанныхъ съ ними ремеслъ и производствъ, работавшихъ въ Россіи до XVIII вѣка (СПБ, 1907), ст. 6, 50, 51). Можливо, що дехто з них, справді, були поляки. Проте серед них, очевидно, є й українці. Але головне те, звідки вони прийшли сюди. Приклад «Ондруши Горбы» показує, що рудники ці, очевидно, прийшли з України; Михайло, «Остахов брат» (цебто, очевидно брат «Остафья Сущевского» (називав інших павловських рудників «своими учениками»; його знали, як «майстера», «угольщики... Мартын Пенек да Трох»). Ця рудницька колонія мала, здається, певне ядро, яке трималося вкупі і в Павловському, і в Лискові. Отже, цілком можливо припустити, що більшість з них прийшли разом, з одної місцевости, й колись працювали вкупі. Якщо, справді, вони прийшли з України, то найпевніше з Правобережжя. Деякі з цих рудницьких прізвищ зустрічаємо серед рудників на Правобережній Україні (зокрема, в XVIII ст.). А у XVII ст. (1766 р.) згадується «робочий Ян Башинський, рудник Старої рудні Житомирської (КЦАСА, акт. кн. 1039, арк. 67 зв.—69). Очевидно, в зв'язку з цим ім'ям, одна з Троянівських рудень в другій половині XVIII ст. звалася «рудня Башинського», або «рудня Башинська» (АЮЗР, V, II, 224, 679; КЦАСА, акт. кн. 845, арк. 1129; акт. 847, арк. 117 зв.—118, 462 зв.; Ленінградський Центральний Архів внутрішньої політики, архів Сената, 1798, ч. 887, арк. 39—45 зв.).

Між іншим, назва цих рудників «поляками», на відміну від «білорус

Переселення української (й білоруської) людности в межі Московської держави почалося ще задовго до 1648 р., але бурхливі умови життя за часів Хмельниччини посилили це переселення. Воно йшло не тільки до суміжних повітів Московської держави. Чимало «білорусцев» або «поляков» знаходимо в середині XVII ст. (в 1650-х рр.) і в центральних областях Московщини, особливо по великих боярських вотчинах. Один з найбільших московських землевласників того часу — боярин Б. Морозов до своїх вотчин Звенигородського й Московського — «уездов» «призвал білорусцов крестьян и ссуду им дал». За переписом 1657 р., цих «білорусцов» (серед яких, безперечно, було чимало, якщо не більшість, українських селян) числилося в морозовських маєтках загалом 1177 душ об. ст. Зокрема, в с. Павловському, центрі Звенигородських металургійних заводів Морозова, жило 53 «білорусцов» (в 9 дворах). Серед них були й ремісники (котельники, мельники), а також конюхи тощо ¹).

Разом з цією селянською масою, що шукала собі кращої долі в Московській державі, йшли сюди на постійну або тимчасову роботу ремісники т. зв. «поляки» — з України. Серед них були й будники ²), гутники, й рудники. Знаходимо їх (рудників) у 1650-х роках і в морозовських вотчинах, зокрема в с. Павловському. В 1652 р. було там «рудников и угольщиков» з родинами 20 душ («окроме младенцов»³). Можливо, що ці рудники збудували в Павловському «рудню», тобто звичайний український рудний млин ⁴). Весняний паводок 1652 р. пошкодив рудні, і підприємство зупинилося. Стурбований приказник с. Павловського доносив бояринові, що рудники «здесь живут и работы никакой не работают, а хлеб, государь, ныне дорогой, едят даром. А хлеб, государь, им идет против дворовова с лишком, а влага против дворовова, и оне сказывают, что хлеба и влаги мало» ⁵). Але рудникам, очевидно, тісно було на боярському підприємстві. Павловських рудників приваблювали широкі плани заведення рудень на Поволжжі: «И просяца, государь, — писав Морозову павловський приказник — оне к Москве... бить челом, чтобы ты, государь, их пожаловал, велел отпустить на Нис к рудному делу всех вместе». Рудники просили Морозова «взаимы на завод 20 руб. денег»; очевидно, стільки потрібно було

цов» (мабуть, мешканців Лівобережної України, може вказувати якраз на їх правобережно — українське походження. А втім, термін «білорусський», що його вживали в Московщині XVII ст., визначав однаково й українське, й білоруське, отож він дорівнювався термінові: «западнорусский».

1) «Хозяйство крупного феодала-крепостника XVII в.», I, ст. 291—293.

2) Цікаво, між іншим, що в російській будницькій термінології XVII ст. знаходимо безперечні українські мовні впливи («будные майданы», «скрины», «гарты», «мажи, что золу возят», «теслы» тощо. — «Хозяйство крупного феодала-крепостника I, ст. 290).

3) Там же, I, ст. 82.

4) Там же, ч. II, ст. 160.

5) Там же, I, ст. 81—82.

їм для заведення рудні. «А делать бы им железо своим и на емными людьми в твоей государеве рудне и их наемным людем на их хлебе, а их бы, государь, рудников, тебе, государь, пооброчить, почему им давать тебе, государю, железом или деньгами на год». При цьому рудники просили відпустити їх на Волгу, «не помешкав, для того, чтобы им изготовать к зиме руды и уголь»¹⁾

Очевидно, рудники протиставляли звичайній у московському поміщицькому господарстві середини XVII ст. організації промисловости, з її тенденцією перетворення на кріпацьку фабрику, — звичайну тоді для них в Україні форму промислової організації — оренду панського підприємства рудником.

Морозов дозволив павловським рудникам переселитися на Волгу, де в його вотчині Лискові взимку 1651 р. будували рудню²⁾. Є відомості, що її будував власний майстер Морозова, але він, за відзивом приказника, виявився «глуп и упрям, столько де не делает, что портит». Тому Морозов післав туди рудників «поляков», щоб «рудню доделать и фурму направить», а далі, якщо «руды много и руда добра», завести й другу рудню. Морозов наказував приказникові рудників «поить и кормить, чтоб ничем скудны не были, а вина им давать на день по две чарки, а пиво давать всем, и прежним, и нынешним рудником на день по два ведра». По закінченні справи, рудники мали право виїхати до Москви³⁾. Дальша доля цього підприємства й участь у ньому українських рудників нам невідома.

Але, разом з тим, Морозов намагався відновити роботу Павловського заводу. Для цього в травні 1652 р. був посланий туди «рудник Михайло, Остахов брат». Ознайомившись з Павловським заводом, він, як пише Морозову приказник, «руду хвалить и называетца мастером, а прежних, государь, рудников он называет своими учениками. И угольщики, государь, которые в Павловском, Мартын Пенек да Трох называют ево мастером же». Але коли хотіли «на рудне починить, что водою поиспортило», то виявилось, що попередні рудники, вирушаючи до Москви й на «Низ», завбачливо взяли з собою «фурму» й «всякую руденскую способу»⁴⁾. Проте, Павловський завод відновив своє

1) Там же, I, ст. 81—82.

2) Там же II, 172. Можливо, що її заведено було рудниками — «поляками» (цебто, очевидно, українцями). На це вказує згадка про «прежних» рудників, посланих до Лискова (див. нижче). Цікаво, що виплавка заліза провадилася тоді, 1651 р. (очевидно, від давна) в сиродутних (ручних) горнах селянами Макар'ївського монастиря за Волгою по р. Мозі (160—161, 172—173).

3) Там же, II, 172—173. Див. И. Забелен, Большой бояринъ въ своёмъ вотчинномъ хозяйствѣ («Вѣстник Европы», 1871, II, ст. 485—488; М. Хмыров, Металлы, металлическіе издѣлія и минералы въ древней Россіи (СПБ, 1875), ст. 255—256; И. Кулишер, Очерк исторни русской промышленности, (Петроград, 1922), ст. 74—76.

4) «Хозяйство крупного феодала-крепостника XVII в.» I, ст. 72—73.

виробництво. Ці залізні заводи працювали і в другій половині XVII ст., при чім і тоді, крім місцевих робітників, тут працювали також «иноземцы и всякие прихожие люди»¹⁾, серед яких могли бути й українські рудники²⁾.

Цей епізод з історії московської металургії середини XVII ст. дуже інтересний. Він свідчить насамперед про те, що Правобережна Україна в XVII ст. не була якимсь замкненим районом залізної промисловости чисто місцевого значення. З ним був зв'язаний в своїй початковій стадії розвиток залізорудної промисловости Лівобережної України. Не менш важливо й те, що в середині XVII ст. українська металургія мала великий вплив на розвиток металургії центральної Московщини й навіть Поволжя³⁾. Та найголовніше те, що українські рудники несли з собою на схід більш прогресивну (ніж ручні «домниці», які панували тоді в Московській державі) техніку рудного млина, що його розвиток в Росії був спинений відомою привілеєю чужоземних підприємців Вініюса і Марселіса, яка забороняла «всякого железного дела мельнишным заводом делать»⁴⁾. Але українська рудня (рудний млин) зустріла в Росії останнє слово тогочасної західноєвропейської металургійної техніки — домну (тульські заводи⁵⁾), яка на Правобережній Україні вперше з'являється 100 років пізніше. Не дивно, що тульські (а згодом уральські) металургійні заводи мали не аби-яке значення в системі московського колоніального наступу на Україну.

1) Там же I, ст. LXXVII.

2) Про Павловські (Звенигородські) залізні заводи в другій половині XVII ст. — див. Н. А. Бакланова, Звенигородские железные заводы в XVII веке («Московский край в его прошлом», ч. II, М., 1930, ст. 91—101).

3) Можливо, що цим зв'язкам зобов'язані назви деяких місцевостей на південному сході Європейської Росії — «Рудня» на рч. Терсі, допливі рч. Медведиці, де в XVIII ст. існував залізний завод — П. Г. Любомиров, Очерки по истории металлургической и металлообрабатывающей промышленности в России (XVII, XVIII и нач. XIX вв.) (Лнгр. 1937, ст. 125, 267—368).

4) «Материялы по истории крестьянской промышленности XVIII и первой половины XIX в.», I (М—Л., 1935), ст. 285—286. Цікаво, що той же Б. Морозов, який колись брав участь у компанії власників тульських заводів, у 1651 р. писав своєму приказникові: «и без мельницы и людьми железо ковать, ино прибыль большая будет» («Хозяйство крупного феодала-крепосника XVII в.», II, 160). Навряд, чи можна погодитися з А. Сперанським, що в другій половині XVII ст. в Росії «мельница» «прочно вошла в практику да же мелких железоделательных предприятий» («Историк—Марксист», 1935, I, 61, пр. 2. Підкреслення наше — О. О.) Скарбові рудні Смоленського повіту другої половини XVII ст., що про них цікаві метеріяли опублікував А. Сперанський там же ст. 63—81, цілковиго зв'язані з металургійною технікою Білорусі (і України). Матеріяли щодо історії селянської залізорудної промисловости в Росії свідчать про перевагу ручної «домниці» над «мельницей» навіть в XVIII ст.

5) Про це докладніше — Н. Б. Бакланов, В. В. Мавродин, И. И. Смирнов, Тульские и Каширские заводы в XVII в. (Известия ГАИМК», в. 98. М. — Л., 1934). Див. С. Г. Струмилин. Черная металлургия в России и в СССР. Технический прогресс за 300 лет (М. — Л., 1935), ст. 114 і слід.

Iron Industry in Right Bank Ukraine at the Time of Hetman Bohdan Khmelnytskyj

Ukrainian industry — in particular mining — during the time of Hetman Khmelnytskyj and the influence of the revolution of 1648—1657 on the development of industrial life in Ukraine represents a problem which is still very little exhausted. Documentary material is abundant, but it has not yet been collected and filed systematically. Consequently only a brief outline of the problem can be given, details must be left out of the question.

During the time of the "Golden Peace" (1638—1648) the gentry had planned to found and finance a large number of metallurgic enterprises. The realisation of these plans, however, was either detained or completely abandoned during the revolution and the years following it.

As a consequence of the revolt, a large number of already existing iron works were destroyed or at least partly demolished. Many iron works with own landed property which formerly had belonged to Polish Magnates and Roman Catholic monasteries passed into the hands of the Ukrainian state treasury, the Cossacks or Orthodox monasteries. But of still greater importance was the fact that the revolution interrupted the peaceful work of many peasants and miners who joined the newly organised Cossack troops.

It must be stated, however, that the mines as well as other branches of industry did not decline during that time. A considerable number of mines continued their work during the time of 1648—50 and later, and even a certain tendency towards enlargement made itself felt in this branch of industry. In consequence of the civil war and the almost complete stop in the import of foreign iron (especially from Sweden) the demand for home iron increased. The Ukrainian government tried to supply the "artillery" from the home market. That is why the Hetmans Ivan Vyhovskyj and Jurij Khmelnytskyj applied to the Polish and Muscovite governments in 1659 to induce the staroste of Zhytomir to place a large amount of iron from his mines at their disposal. It is another characteristic feature that the Swedish government showed great concern for this territory during the Khmelnytskyj period, probably alarmed by the decrease of exports of Swedish iron to the markets of Eastern Europe.

Political conditions caused by the war handicapped the efforts of the Ukrainian government in the 17th century to establish an industrial basis for iron ore (and metallurgy) of their own in the Dnieper Right Bank area. Consequently mining industry increased in the Left Bank area where it had begun to develop already in the first half of the 17th century. But neither its resources of raw materials nor the quality of its iron were able to meet the requirements of the military forces so that in the 17th and 18th centuries the Ukrainian government was obliged to import large quantities of iron ore and iron goods (especially weapons) from Muscovy (from the metallurgic works in Tula and later of those in the Urals).

Another consequence of political conditions caused by the war was the transfer of many Ukrainian miners to Russia in the 17th century where they were employed in the metallurgic works of Central Muscovy and in the territories beyond the Volga.

Die Chmelnyzkyj-Epoche und die Eisenbergwerksindustrie in der rechtsufrigen Ukraine

Der Stand der ukrainischen Industrie und insbesondere der Eisenbergwerksindustrie während der Chmelnyzkyj-Epoche und der Einfluß des Befreiungskrieges von 1648—1657 auf die weitere Entwicklung des industriellen Lebens der Ukraine ist fast noch garnicht erforscht. Es wurde nicht einmal das entsprechende und im allgemeinen zahlreiche Dokumentenmaterial gesammelt und systematisch geordnet. Deshalb kann nur der allgemeine Teil dieser Frage umrissen werden, während die wichtigen Einzelheiten derselben zur Zeit noch ungeklärt gelassen werden müssen.

Zunächst hat die Chmelnyzkyj-Epoche die Verwirklichung einer Reihe von Adelsunternehmungen auf dem Gebiete des Eisenbergwerks (Metallurgie), die in der Zeit des sogenannten „Goldenen Friedens“ (1638—1648) im großen Umfange geplant waren, entweder aufgehalten oder ganz unmöglich gemacht. Eine große Bedeutung hatte der Umstand, daß viele der Eisenbergwerke infolge der Kriegsereignisse entweder ganz oder teilweise zerstört wurden. Viele Eisenbergwerke wechselten zusammen mit den dazugehörigen Gütern ihre Besitzer, indem sie aus der Hand der polnischen Magnaten und der katholischen Klöster in den Besitz des ukrainischen Staatsschatzes, der kosakischen Führungsschicht oder der orthodoxen Klöster übergingen. Doch das wichtigste war, daß der Befreiungskrieg für eine gewisse Zeit die botmäßige Arbeit des Bauerntums unterbrach und die Bergwerksarbeiter auf die verschiedenen Truppenabteilungen des entstandenen Kosokentums und des Bürgerturns verstreute.

Im allgemeinen aber ging das Eisenbergwerkswesen (wie auch andere Industriezweige) während der Chmelnyzkyj-Epoche nicht zugrunde. Eine ganze Reihe von Eisenbergwerken setzte ihre Arbeit sowohl in der Zeit von 1649—1650 als auch später fort. Überdies bemerken wir eine gewisse Tendenz zur Erweiterung dieses Industriezweiges. Infolge der Kriegsverhältnisse und des fast völligen Ausfalls an ausländischer Eisenzufuhr (besonders aus Schweden) dürfte sich die Nachfrage nach einheimischem Eisen in nicht geringem Maße vergrößert haben. Die ukrainische Regierung traf Maßnahmen, um die Versorgung der „Artillerie“ aus eigenen Industrierwerken zu sichern, was u. a. daraus zu ersehen ist, daß die Hetmanen Iwan Wyhowskyj und Jurij Chmelnyzkyj im Jahre 1659 bei der polnischen und moskowitzischen Regierung vorstellig wurden, um den Starosten von Shitomir zu veranlassen, der ukrainischen „Artillerie“ bedeutende Eisenmengen aus seinen Eisenbergwerken zur Verfügung zu stellen. Charakteristisch ist, daß die schwedische Regierung zur Zeit Bohdan Chmelnyzkyjs für dieses Gebiet großes Interesse an den Tag legte, beunruhigt durch die Verminderung des Exports von schwedischem Eisen nach den osteuropäischen Märkten.

Kriegspolitische Verhältnisse in der zweiten Hälfte des XVII. Jahrh. standen den Versuchen der ukrainischen Regierung im Wege, eine eigene Eisenerzbasis (und metallurgische Basis) in der rechtsufrigen Ukraine zu schaffen. In diesem Zusammenhang vergrößert sich die Eisenbergwerksindustrie in der linksufrigen Ukraine, die sich dort bereits in der ersten Hälfte des XVII. Jahrh. zu entwickeln begann. Doch weder die Rohstoffbasis der linksufrigen Bergwerksindustrie noch die Qualität des dortigen Eisens vermochte die bedeutenden militärischen Erfordernisse zu befriedigen, sodaß sich die ukrainische Regierung gezwungen sah, im XVII. und XVIII. Jahrh. Eisen und Eisenerzeugnisse (besonders Waffen) in großen Mengen aus Moskau (von den Tulae und später auch von den Uraler metallurgischen Werken) einzuführen.

Schließlich war die Umsiedlung von vielen ukrainischen Bergwerksarbeitern nach Rußland eine Folge der kriegspolitischen Ereignisse in der Mitte des XVII. Jahrh. Wir finden sie dort in den metallurgischen Werken von Zentralmoskowie und in den Gebieten jenseits der Wolga.